

QARAQALPAQ TILINDE SHÍGÍSÍ TÚRKIYSHE MUZÍKALÍQ TERMINLER

Karasayev Azizbek Sabit uli

Nawayı mámleketlik pedagogika institutı oqıtıwshısı

Email: azizbekkarasaev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqolada qoraqalpoq tilida musiqiy atamalarning kelib chiqishi o‘rganilgan. Ular ma‘lum bir guruhlarga ajratilib, o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Qoraqalpoq tilida turkiycha musiqiy atamalarning kelib chiqishi bo‘yicha ma‘lumotlar berilgan. Musiqiy atamalarni atroflicha izlanish qoraqalpoq tili terminologiyasining yanada rivojlanishiga yordam beradi.

Tayanch so‘zlar: *musiqiy atama, turkiycha atama, qo‘biz, sibizg‘a, dabl, kuray, baqshi.*

ABSTRACT

This article studies the etymology of musical terms in the Karakalpak language. They are divided into certain groups and their characteristics are determined. Information on the etymology of Turkish musical terms in the Karakalpak language is provided. A detailed study of musical terms will help to further develop the terminology of the Karakalpak language

Key words: *musical term, turkish term, kobyz, sybyzgy, dabyl, kuray, bagshy.*

KIRISH

Kópshilik xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da kórkem óneri, sonıń ishinde muzıka mádeniyatı uzaq tariyxqa iye. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, milliy saz ásbaplarımızdıń payda bolıw saǵası b.e.sh IV ásir hám eramızdıń I ásirine tiyisli. Ásirese, Qoyqırılǵan qaladan b.e.sh. III ásirge tiyisli múyeshli arfa sıyaqlı muzıkalıq ásbaptıń tabılıwı úlkemizde erteden muzıka mádeniyatınıń qalıpleskenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde erteden qollanılatusın muzikalıq terminlerdiń tariyxıy shıǵısın anıqlaw máseleleri tek ǵana til bilimi ushın emes, al tariyx, etnografiya ilimleri ushın da áhmiyetli. Sebebi bul arqalı qaraqalpaq xalqınıń kórkem óner tarawlarınıń qalıplesiw dáwirin, úrp-ádet, dástúrleriniń tariyxıy dereklerin anıqlaw múmkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qaraqalpaq tilinde terminlerdiń, sonıń ishinde muzikalıq terminlerdiń etimologiyasına arnalǵan miynetlerdiń joqlıǵı bul isti biraz qıyınlastıradı. Sonlıqtan da tildegi muzikalıq terminlerdiń tariyxıy shıǵısın anıqlawda túrkiy tillerge ortaq jazba esteliklerden, qońsılas xalıqlardıń bul máseledegi jetiskenliklerinen paydalanıw lazım.

Muzikalıq terminlerdiń kelip shıǵıwı boyınsha maǵlıwmatlar Al-Farabiy[1], Maxmud Qashǵariy[5]lerdiń túrkiy xalıqlarǵa ortaq jazba dereklerinde, A.Nadirova[8], Sh.Raxmatullayev[9], F.Ishoqov[3]lardıń ilimiy miynetlerinde hám hár qıylı sózliklerde ushırasadı.

NATIJALAR

Qobız termininiń kelip shıǵıwı júdá erte dáwirlerge barıp jetedi. Sebebi ásbaptıń payda bolıw dáwiri VI ásirlerge tuwra keliwi haqqında maǵlıwmatlar bar. Qobız ázelden túrkiy xalıqlar arasında ardaqlanıp, ilahiy kúshke iye dep esaplaǵan. *Qobız* termini túrkiy xalıqlar tilinde hár túrli fonetikalıq variantlarına iye. Máselen, qaraqalpaq hám qazaq tilinde *qobız*, ózbek tilinde *qóbiz*, noǵay, bashqurt, tatar tillerinde *qubız*, qarachay-balkar tilinde *qıl qobız* dep ataladı.

Terminniń ózi XI ásirdegi túrkiy xalıqlardıń ilimpazı Maxmud Qashǵariydiń miynetinde jiyi qollanılıp, onda bul termin *qo 'buz* túrinde ushırasadı. Sózlikte qobız saz ásbabına baylanıslı *qo 'bzadı* (*qobız shaldı*), *qo 'bzaldı* (*qobız shalındı*), *qo 'bzattı* (*qobız shalıwǵa kóndirdi*), *qo 'bzashtı* (*qobız shalıwda jarıstı*), *qo 'buzluǵ* (*qobızlı*) sózleri ushırasadı[7:368]. Bul feyil sózlerdiń fonetikalıq dúzilisi qobız termini menen uqsas. Mısalı: *qobız – qo 'bzadı*, *qobız – qo 'bzaldı*. Bul uqsaslıq arqalı olardıń bir túbirden payda bolǵanlıǵın shamalawǵa boladı.

Türkiy xalıqlardıń ádebiy miyraslarınıń biri bolǵan «Baburnama» shıǵarmasında da bul termin *qo‘buz* formasında ushırasadı[3:222].

Qobız termininiń etimologiyası boyınsha hár qıylı boljawlar bar. Máselen, ózbek til biliminde *qobız* termininiń kelip shıǵıwı boyınsha tómendegishe maǵlıwmat bar. *Qo‘buz* sóziniń ekinshi buwınındaǵı *u* dawıslısı *ı* dawıslıǵa almasqan, bara-bara *ı* dawıslınıń qattılıq belgisi joytılgan: *qo‘buz – qo‘bız – qo‘biz*[9:581]. Al qaraqalpaq tilinde bolsa, birinshi buwındaǵı *ó* sesi *o*, ekinshi buwındaǵı *u* sesi *ı* sesine ózgergen variantı qollanıladı.

Sıbizǵı termini de türkiyshe sózlerdiń biri bolıp, uzaq tariyxqa iye ekenligi belgili. Sebebi bul sóz Maxmud Qashǵariydiń sózliginde *sıbizǵu* formasında tilge alınadı[5:450].

Ózbek tiliniń etimologiyalıq sózliginde bul sózdiń aqırındaǵı *-ǵu (ǵa)* bólegi – feyilden atlıq (yaki ráwısh forması) jasawshı qosımta; onda *sıbiz* – bólegi “jıńishke ses shıǵar” degen máni ańlatatuǵın feyil ekenligi aytıladı[9:283]. Qaraqalpaq tilinde *sıbir* feyiliniń “áste aytılgan sóz, jasırın sóylesik” mánilerin ańlatıwına qarap buni haqıyqatqa tuwrı keledi dewge boladı. Sebebi *sıbiz* hám *sıbir* sózleri shıǵısı jaǵınan bir túbirden dóregen bolıwı múmkin. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde *-ǵu* affiksiniń *-ǵı, -gi, -qı, -ki* variantları feyil sózden atlıq sóz jasawshı xızmetin atqaradı. Mısalı: *súrǵı, jarǵı, tepki, shanışqı, jonǵı, bóktergi, ashıtqı* hám t.b.

Quwray termini de shıǵısı türkiyshe sózler qatarına kiredi. Negizinen bul sóz ishi gewek, uzın boylı, basında shashaqlanǵan shoq gúli bar ósimlikti bildiredi. Keyinirek bul ósimlikten úplep shertetuǵın muzıkalıq ásbap jasalıp, bul ósimlik termini ásbaptı da bildiriw ushın qollanǵan bolıwı kerek. Sebebi úplep shertetuǵın muzıkalıq ásbaplardıń kópshiligi ózi jasalǵan zatlardıń ataması menen ataladı. Mısalı: *qamıs nay, múyız sırnay, toz sırnay, saz-sırnay, qamıs sırnay* hám t.b.

Jáne de qaraqalpaq muzıka tariyxına baylanıslı miynetlerde quwray saz ásbabınıń qamıstan yamasa bambuk aǵashınan islenetuǵını keltiriledi. Demek, bul belgiler termininiń ósimlik atınan kelip shıqqanınań dárek beredi.

Dabil termini eń dáslep áskeriy qural mánisin bildiriw ushin jumsalǵan. “Baburnama” shıǵarması tilinde bul termin *dabl* formasında ushırasıp, áskeriy maqsette qollanılǵan xabarlaw quralın bildirgen[3:44]. Al, Farabiydiń miynetinde *tabl* túrinde urıp shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiriw ushin jumsalǵan[1:730].

Ayırım dereklerde terminniń *dabil qaǵıw* sóz dizbeginen kelip shıqqan degen boljawlar bar. Qaraqalpaq xalıq dástanları tilinde *dabil* sózi áskeriy qural yaki muzıkalıq ásbap mánisin bildiriwi menen birge, qanday da bir xabar mánisin bildiriw ushin da jumsaladı.

Dawılpaz termini shıǵısı boyınsha dórendi sóz bolǵan. Urıp shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiretuǵın *dabil* sózi menen *-paz* morfemalarınıń birigiwi, túbirdegi *b* sesiniń *w* sesine almasıwı nátiyjesinde *dawılpaz* termini payda bolǵan. Dáslepki waqıtlarda *dabil* qaǵıwshı adamdı ańlatıp, házirgi waqıtta muzıkalıq ásbaptıń ózin bildiredi. Bul termin ózbek xalqında *shindaul*, qırǵız xalqında *daulbas*, qazaq xalqında *daulpaz* túrinde ushırasadı.

Jıraw termini túrkiyshe sózlerdiń qatarına kirip, júdá erte dáwirlerden berli qollanılatuǵın muzıkalıq terminlerdiń biri. Maxmud Qashǵariydiń sózliginde bul termin *jıraǵu* formasında ushırasadı. Bundaǵı *-ǵu* qosımtası kelbetlik feyildiń eski qosımtalarınıń biri ekenligi belgili. Onda bul termin sazshı, qosıqshı mánilerin bildiriw ushin jumsalǵan[7:130]. Qaraqalpaq tilinde bul sóz *jıraw* formasında ushırasadı. Termin retinde qaharmanlıq dástanlardı qobız járdeminde atqarıwshı adamdı bildiredi.

Terminniń kelip shıǵıwı boyınsha ózbek tiliniń etimologiyalıq sózliginde tómendegishe maǵlıwmat bar: “Bul atlıq áyyemgi túrkiy tilindegi qosıq mánisin bildiretuǵın **yır (jır)** sózine **-a** qosımtası menen jasalǵan feyilge **-v** qosımtası qosıp jasalǵan[9:103]. Haqıyqatında da, sózlikte **jır** sózi “qosıq” mánisin bildiriw ushin jiyi qollanılıp, onda bul sóz **ır** formasında da ayılıwı kórsetilgen[6:9]. Házirgi waqıtta bul sóz qırǵız tilinde *usı* formada ushırasadı. Al *jır* sózi qaraqalpaq tilinde ózine tán ayrıqsha forması bar hám qobızǵa qosıp aytatuǵın qosıq mánisin bildiriw ushin qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde jiraw termininiń *jir jirlaw* sóz dizbeginen kelip shıqqanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar da bar.

Baqı termininiń tariyxıy shıǵısı boyınsha hár qıylı maǵlıwmatlar ushırasadı. Máselen, ózbek tiliniń túsindirme sózliginde *baqsı* sózi sanskritshe *bhikshu* – ruwxaniy, duwaxan, dárwish sózinen kelip shıqqan delinse[10:180], enciklopediyalıq sózlikte usı menen birge, mongólsha *baǵsha* – aǵartıwshı sózinen kelip shıqqanlıǵı aytıladı[11:653]. Sebebi baqsılar dáslepki dáwirlerde awırıw adamlardı hár qıylı usıllar menen emlewshi adamlar bolǵan. Qolına qobız yamasa dombıra uslap, nawqaslarǵa hár túrli tamasha, oyın kórsetip, olardı emleytuǵın bolǵan[4:38].

Qaraqalpaq xalqında *baqsı* dep ashıqlıq dástanlardı, xalıq qosıqların duwtar járdeminde atqarıwshılardı ataydı. Olardıń jırawlardan tiykarǵı parqı da usında. Demek, qaraqalpaq tilinde *baqsı* termini usı mánide qollanıladı. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, *baqsı* qaraqalpaqlardan basqa túrkmen, ózbek, qazaqlarda da bar, usılardıń ishinde túrkmen menen qaraqalpaqlardaǵı *baqsı* termini kútá jaqın. Al qazaqlar menen qırǵızlarda *baqsı* – *táwip*, *porxan* mánisin ańlatadı.

Baqı termini áyyemgi túrkiy tiliniń **baq**, yaǵnıy *kóriw*, *qaraw* sózinen kelip shıqqan degen boljawlar da bar. *Baq* – áyyemgi túrkiy sózi, qazaq tilinde “baqlaw”, “kesel baǵıw” sózlerinde saqlanǵan[2:57].

Solay etip, joqarıdaǵı maǵlıwmatlardı úyrenip *baqsı* termininiń eń dáslep nawqaslardı hár túrli usıllar menen emlewshi adamlardı bildiriwin ańlaw múmkin. Hátteki, olar muzıkalıq ásbaplardı shertiw arqalı da shıpa izlewge háreket etken. Waqıtlar ótiwi menen *baqsı* termini qanday da bir muzıkalıq ásbaptı shertiwshi yaki atqarıwshılardı bildirgen. Házirgi waqıtta túrkiy tilleriniń ayırımında eki mánini bildiriw ushın da jumısaladı.

Qabaq termini urıp shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiredi. Qaraqalpaq muzıka tariyxın izertlewshi ilimpaz A.Nadırova bul muzıkalıq ásbaptıń soǵılıwı boyınsha maǵlıwmat beredi[8:95]. Onıń keltiriwi boyınsha, bul ásbap jetilisip pisen suw qabaqtıń eki tárepin kesip alıp, ishi tazalanıp, baspaq yaki tay terisi menen qaplanadı. Sonlıqtan, onı kópshilik qabaq dep ataydı. Demek, termin sol ásbaptıń soǵılıw materialına baylanıslı kelip shıqqan.

Bul sóz “domalaq forma al” mánisin bildiriwshi **qab** feyilinen kelip shıqqan bolıwı múmkin degen maǵlıwmat bar[9:557].

Qosıq termini eski túrkiy tili sózleriniń biri bolıp, házirgi qaraqalpaq tilinde jiyi qollanılatuǵın muzıkalıq terminlerge kiredi. Bul termin Maxmud Qashǵariydiń sózliginde **qoshuǵ** formasında ushırasıp, *qosıq, jur, qasida* mánilerin ańlatqan. Terminniń kelip shıǵıwı túrkiy tilindegi “birlestir” mánisin bildiretuǵın *qosh* feyiline - *uǵ* qosımtasınıń jalǵanıwına baylanıslı[9:591].

Qaraqalpaq tilinde *qosıq* sózi tórt qatarlı poeziyalıq shıǵarmanıń bir túrin hám belgili bir namaǵa salıp ayılǵan muzıkalıq shıǵarmanı bildiredi.

Tuyaq termini urıp shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiredi. Bul ásbap attıń tuyaǵına islew beriw arqalı jasalıp, eki tuyaqtı bir-birine urıw nátiyjesinde attıń júrisin yaki shawǵan sestin beriwı ayıladı[8:95]. Eger usı kózqarastan qarasaq, tuyaq termini sol muzıkalıq ásbaptıń islengen materialına baylanıslı payda bolǵan degen juwmaq shıǵadı.

MUHOKAMA

Qaraqalpaq tilinde muzıkalıq terminler erte dáwirlerden berli qollanıladı. Olardıń ayırımları Al-Farabiy, Maxmud Qashǵariy miynetlerinde ushırasadı. Bunday muzıkalıq terminler tariyxıy shıǵısı jaǵınan úlken tórt toparǵa ajratıladı. Biraq olar waqıttıń ótiwi menen qaraqalpaq tiliniń ishki nızamlıqlarına baǵınıp, túpkilikli sózlerdey bolıp ketken. Házirgi waqıtta qaraqalpaq tilinde jiyi qollanılauǵın terminlerge aylanǵan. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde sońǵı dáwirlerde rus tilinen hám rus tili arqalı evropa tillerinen kirip kelgen muzıkalıq terminler de ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde erteden qollanılauǵın muzıkalıq terminlerdiń kópshiligi túrkiyshe sózler ekenligi anıqlandı. Olar túrkiy tillerinde ázelden muzıkalıq uǵımlardı ańlatqan. Túrkiy tiller ushın ortaǵ jazba dereklerde ushırasıp, házirgi waqıtta fonetikalıq, morfemalıq ózgerislerge ushıraǵan. Shıǵısı túrkiyshe muzıkalıq terminler qaraqalpaq tilinen basqa kópshilik túrkiy tillerde de qollanıladı hám fonetikalıq jaqtan ajıralıp turadı. Olar tillerdiń tásiiri nátiyjesinde bir-birine awısıp otırǵan.

Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı túrkiyshe muzıkalıq terminlerge *qobız, sıbızǵı, quwray, dabil, dawılpaz, qabaq, jıraw, baqsı, qosıq, tuyaq* sıyaqlı terminler kiredi. Olardıń kópshiligi házirgi qaraqalpaq tilinde jiyi qollanıladı.

XULOSA

Qaraqalpaq tilindegi muzıkalıq terminler sózlik quramdaǵı basqa leksikalıq birliklerden uzaq ótmishten házirgi dáwirge shekemgi rawajlanıw basqıshı, ózindegi milliy kórkem ónerge tiyisli bahalı maǵlıwmatları, uzaq tariyxıy dereklerge iyeligi menen ajralıp turadı. Muzıkalıq terminlerdi izertlew tildiń terminologiya tarawınıń rawajlanıwı menen birge, qaraqalpaq xalqınıń tariyxına, onıń muzıka mádeniyatına baylanıslı dereklerdi tabıwǵa járdem beredi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Әбу Насыр әл - Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап». Ауд.: Ж. Сандыбаев. – Алматы: Колор, 2008.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Исхоқов Ф. «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат. – Андижон: Andijon nashriyot-matbaa, 2008.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. II том. – Алматы: Сөздік-Слобарь, 2011.
5. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960.
6. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: Фан, 1963.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. IV том. Индекс. – Тошкент: Фан, 1967.
8. Nadirova A. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – B. 91.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). I жилд – Тошкент: Университет, 2000.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.